

матеріал, побачити його у всіх різноманітти зв'язків і стосунків з іншими явищами й фактами. Це й створює внутрішній стимул інтересу та допитливості учнів, підвищує їх пізнавальну активність.

§ 5. Форми організації пізнавальної діяльності учнів

Успішність навчання залежить не тільки від методів навчання, як би усвідомлено й продумано вони не добиралися вчителем. Цей процес не може бути здійснений поза формами організації пізнавальної діяльності учнів так само, як не буває й поза часом і простором.

У філософському розумінні поняття «форма» трактується як «будова, устрій, система організації, внутрішня структура, нерозривно пов'язана з певним змістом» [184].

Форма охоплює систему стійких зв'язків предмета і явища. Будь-який реальний урок здійснюється шляхом функціонування різних форм дій викладача й учнів, різних форм їх взаємодії. Немаловажне значення для цього процесу має не тільки зміст спілкування між учителем і учнями, між учнями, але й те, у яких формах це спілкування здійснюється, тобто яким чином учитель організує пізнавальну діяльність учнів.

Під формою організації пізнавальної діяльності (ФОПД) варто розуміти «...цілеспрямовано формований характер спілкування в процесі взаємодії вчителя й учнів, що відрізняються специфікою розподілу навчально-пізнавальних функцій, послідовністю й вибором ланок навчальної роботи та режимом — у часі і просторі» [203]. Форми організації пізнавальної діяльності — це, по суті справи, різновид взаємодії тих, хто навчає, і тих, хто навчається, що відрізняються одне від одного характером їх спілкування.

А що таке спілкування?

Психолог М. І. Лисина у своїй роботі «Генезис форм спілкування в дітей» (М., 1978) розкриває це поняття, як: «певну взаємодію людей, в ході якої вони обмінюються інформацією з метою налагодження стосунків і об'єднання зусиль для досягнення загального результату».

Вважається, що це визначення потребує істотного доповнення й уточнення. Так, наприклад, Л. П. Буєва вважає, що в спілкуванні здійснюється раціональний, емоційний і вольовий взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється й формується спільність настроїв, думок, поглядів, взаєморозуміння; здійснюється передача й засвоєння манер, звичок, стилю поведінки; створюються згуртованість і солідарність, що характеризують групову й колективну діяльність. «У різних формах спілкування, — пише Л. П. Буєва, люди обмінюються результатами пізнання різних об'єктів, опановують емпірично накопичений іншими досвід...» [25]. У процесі спілкування індивіди як фізично, так і духовно створюють одне одного. Яка роль форм організації пізнавальної діяльності в процесі навчання?

1. Без цілеспрямованого вибору відповідних форм пізнавальної діяльності, тобто без організації певної структури стосунків між учасниками процесу навчання (учитель — учні, учитель — окремі учні, між різними групами учнів, між учнями усередині групи, між всіма учнями класу), без спеціального планування цих стосунків повноцінна реалізація в процесі навчання освітньої, виховної й розвиваючої функції просто неможлива.

2. Форми організації пізнавальної діяльності у взаємодії зі змістом навчального матеріалу й методами навчання становлять матеріальну основу процесу навчання, є формами його здійснення й застосовуються в будь-яких формах організації навчального процесу: уроку, лекції, семінару, факультативних заняттях, консультаціях, навчальних конференціях тощо.

3. Через форми організації пізнавальної діяльності розв'язується завдання активізації пізнавальної активності учнів як репродуктивної, так і продуктивної, і творчої.

4. Різні сполучення у використанні форм організації пізнавальної діяльності дає можливість у ході процесу навчання перебороти індивідуалістичний характер діяльності учнів, підвищити роль почуття колективу початків, підняти соціальну активність учнів і розвинути кожного учня відповідно до його здібностей.

5. Форми організації пізнавальної діяльності учнів впливають на весь хід навчально-виховного процесу. Різні форми організації задають свої вимоги в навчальній роботі: потрібно вміти слухати при фронтальній роботі, вміти обговорювати проблеми при колективній, зосереджувати й організовувати свою діяльність при роботі індивідуальній.

6. Саме через форми організації пізнавальної діяльності учні оволодівають певним соціальним досвідом: навичками роботи в колективі, орієнтованої в колективній діяльності й ситуаціях, які в ній виникають, а це вже змістовно значимі елементи, характерні тільки для форм організації пізнавальної діяльності. Отже, вона є не тільки засобом засвоєння змісту навчального матеріалу, але й самостійним джерелом накопичення змісту освіти.

7. Особливе місце форми організації пізнавальної діяльності займають у реалізації виховного аспекту триєдиної мети уроку. Головним джерелом їх виховної ролі є характер самопрояву особистості при тій чи іншій ролі. Лідерство або співучасть у роботі колективу, змагання в темпах виконання роботи, почуття відповідальності за якість своєї праці, зацікавленість у результаті роботи групи тощо [203]. Дамо коротку характеристику кожній з форм пізнавальної діяльності учнів.

Індивідуально-відокремлена форма. Вона має місце в тому випадку, коли зміст навчального матеріалу в повній мірі доступний для самостійного вивчення школярів. Пізнавальне завдання в цьому випадку не виступає перед класом як загальне й вирішується індивідуальними зусиллями кожного учня самостійно, без безпосереднього його спілкування з іншими учнями. Індивідуальна форма особливо вдало використовується під час самостійного

розв'язання завдань з фізики, хімії, математики, самостійного виконання письмових вправ з рідної мови, іноземних мов.

Педагогічна цінність цієї форми організації пізнавальної діяльності полягає в тому, що вона може добре враховувати особливості кожного учня згідно з його підготовкою й можливостями. Успіх її визначається правильним підбором диференційованих завдань і систематичним контролем учителя за їх виконанням. Крім того, диференціація виражається й у ступені наданої допомоги учневі. Ця форма важлива тим, що вона вчить індивідуальної праці й надає більші можливості для самостійної роботи, сприяє вихованню самостійності учнів і служить підготовкою для занять самоосвітою. Вона сприяє не тільки більш свідомому й міцному засвоєнню знань, умінь і навичок, але й формуванню таких цінних якостей особистості, як самостійність, організованість, наполегливість у досягненні мети, завзятість, відповідальність за виконання дорученої справи тощо.

Разом з тим можливість застосування індивідуальної форми пізнавальної діяльності має й свої обмеження. Її організація вимагає більших витрат часу й зусиль учителя. Вона не сприяє розвитку колективізму в навчанні, а навпаки, створює умови для формування егоїстичних рис характеру в учнів. Тут учні працюють «поруч, але не разом», відповідаючи кожний сам за себе. Якщо «робота поруч» виявляється упродовж всього періоду навчання в середній школі переважною, то вона, звичайно, є причиною виникнення яскраво вираженого індивідуалізму в поведінці школяра.

Фронтальна форма пізнавальної діяльності.

Вона передбачає одночасне виконання загальних завдань всіма учнями класу для досягнення ними загального пізнавального завдання.

Це найпоширеніша в нашій школі форма організації пізнавальної діяльності: вона використовується на уроках, на семінарах, на екскурсіях, конференціях і в багатьох інших конкретних видах навчальних занять.

Її характерними рисами є такі:

✓ Учитель проводить роботу й безпосередньо спілкується з усіма учнями класу — розповідає, пояснює, показує, залучає учнів до обговорення проблем, забезпечуючи одночасне керівництво всіма учнями. Усе, що необхідно знати й уміти кожному учневі, вчитель показує одночасно для всіх.

✓ У ході здійснення цієї форми відбувається прямий, безпосередній ідейно-емоційний вплив учителя на колектив учнів, що повинний будити в них відповідні думки, почуття, переживання.

✓ Кожний учень «споживає» інформацію, передану вчителем, прагне її засвоїти.

✓ Загальна мета роботи досягається за рахунок індивідуальних зусиль кожного учня.

✓ Для того, щоб ця форма була більш ефективною, учитель повинен заздалегідь проектувати, а потім і створювати на уроці навчальні ситуації, що відповідають наміченим аспектам триєдиної мети уроку. У самому початку —

забезпечити контакт із класом, повернути увагу учнів і їх інтерес до майбутнього сприйняття знань. Цьому дидактичному завданню добре відповідає навчальна проблемна ситуація й питання для перевірки наприкінці уроку, що створює на ньому й контрольну ситуацію. Можливе не тільки проблемне, але й інформаційне, а також пояснювально-ілюстративне викладення, але за умови організації взаємодії з учнями, спілкування одночасно з усім складом класу, здійснення на нього ідейно-емоційного впливу.

✓ Педагогічна ефективність фронтальної форми пізнавальної діяльності багато в чому залежить від уміння вчителя тримати в полі зору всіх учнів класу, забезпечувати активну роботу кожного з них, підтримувати увагу й робочу дисципліну.

✓ Якщо дана форма здійснюється на такій активній основі, то, беручи участь у загальній роботі, учень відчуває ритм спільного пошуку, розділяє успіх загальних досягнень, проявляє певну творчу активність.

✓ Якщо ж ця форма ґрунтується на елементарній, сухій передачі навчальної інформації, то тоді починають проявлятися її негативні сторони. Учитель, покладаючи надії в цьому випадку тільки на внутрішню пізнавальну активність, втрачає зворотний зв'язок, тому що внутрішня пізнавальна активність без її зовнішнього прояву контролю не піддається. Крім цього, примітивна передача навчальної інформації не сприяє прояву взаємодопомоги й взаємодії учнів, що негативно впливає на розвиток їх соціальної активності.

✓ Істотним недоліком цієї форми пізнавальної діяльності є те, що при її використанні різко обмежується можливість здійснення суспільно корисної діяльності учнів у процесі їх навчання, бо вчитель навчає всіх.

✓ Для фронтальної роботи обов'язковою є загальна оцінка її результатів, оскільки вона деякою мірою сприяє становленню колективних інтересів.

Групова форма організації пізнавальної діяльності. Груповою формою пізнавальної діяльності є організація таких навчальних занять, в ході яких єдине пізнавальне завдання ставиться перед певною групою школярів. Величина групи різна, залежно від змісту й характеру роботи, вона коливається від 2 до 6 чоловік, але не більше, тому що в більш численних групах неможливо забезпечити активну роботу всіх членів групи.

В. В. Котов, який досліджував групову діяльність учнів на уроці, так визначив її складові.

1. Попередня підготовка учнів до виконання групового завдання, постановка навчальних завдань, короткий інструктаж учителя.

2. Обговорення й складання плану виконання навчального завдання в групі, визначення способів його розв'язання (орієнтовна діяльність), розподіл обов'язків.

3. Робота з виконання навчального завдання.

4. Спостереження вчителя й коригування роботи групи й окремих учнів.

5. Взаємна перевірка й контроль за виконанням завдання в групі.

6. Повідомлення учнів за викликом вчителя про отримані результати, загальна дискусія в класі під керівництвом учителя, доповнення й виправлення, додаткова інформація вчителя й формулювання остаточних висновків.

7. Індивідуальна оцінка роботи групи й класу в цілому [82].

Успіх здійснення цієї форми пізнавальної діяльності, у першу чергу, залежить від старанності її підготовки вчителем і його вміння приділити увагу кожній групі.

При груповій формі діяльності окремі учні вже перебувають в положенні вчителя, з'являється можливість надання реальної допомоги одне одному. Групова форма породжує взаємну відповідальність, уважність, формує інтерес до роботи товариша.

Колективна форма пізнавальної діяльності учнів.

До недавнього минулого — це найменш розроблена в дидактиці форма організації пізнавальної діяльності. Багато підручників педагогіки або взагалі про неї не згадують, або соромливо відбуваються двома-трьома незначними фразами. І тільки зараз, завдяки зусиллям В. К. Дьяченко [49, 50, 51 і ін.], що розробив теоретичні й технологічні основи цієї форми й провів велику експериментальну роботу в школах багатьох областей і країв Росії, ця форма пізнавальної діяльності починає освоюватися багатьма вчителями.

Що ж вона являє собою?

В. К. Дьяченко абсолютно справедливо, на наш погляд, вважає, що це така форма, при якій колектив навчає кожного свого члена, і в той же час кожний член колективу бере активну участь у навчанні всіх інших його членів. «Якщо всі члени колективу навчають кожного, те така навчальна робота є колективною. Але що означає: ВСІ члени колективу беруть участь у навчанні? Це означає, що кожний член групи (колективу) виступає як вчитель. Тому сутність колективного навчання може бути сформульована так: УСІ навчають кожного, і кожний навчає всіх». І далі. «При колективному навчанні, якщо воно дійсно колективне, — те, що знає один, повинні знати всі. І з іншого боку, усе, що знає колектив, має бути надбанням кожного» [51, 67, 74].

В. К. Дьяченко таким чином визначає ознаки, що характеризують колективну форму пізнавальної діяльності учнів.

- ✓ Наявність у всіх учасників загальної мети.
- ✓ Між її учасниками має місце поділ праці, функцій і обов'язків.
- ✓ Робота ґрунтується на співробітництві й товариській взаємодопомозі. Колектив — це група людей, що співпрацюють між собою.
- ✓ Учасники роботи залучаються до обліку й контролю за її виконанням.
- ✓ Робота кожного учасника процесу здобуває суспільну значимість.
- ✓ Ця форма пізнавальної діяльності ґрунтується на рівності об'єктивних умов для кожного.
- ✓ Діяльність кожного учасника занять є суспільно корисною. Має місце збіг, повна єдність колективних і особистих інтересів: чим більше й краще

я навчаю інших, тим більше й краще я знаю сам. «Якнайбільше запитувати,— писав Я. А. Коменський,— отримане знання засвоювати, того, що за своїх, навчати інших — ці три правила дають можливість учневі перемагати вчителя. Навчати — це значить все засвоєне, у свою чергу, переказувати товаришам або будь-кому, хто бажає слухати» [83].

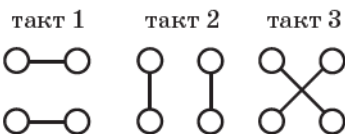
✓ Всією роботою керує педагог, а соціальна активність учнів проявляється безпосередньо в навчальних заняттях, що є однією з найважливіших умов формування активної життєвої позиції кожного учня.

М. Н. Скаткін у своїй книзі «Проблеми сучасної дидактики» писав про те, що колективна форма організації пізнавальної діяльності учнів — це «...спілкування учнів у процесі навчання в динамічних парах і парах змінного складу» [179].

Отже, робота в парах. Тут загальне завдання ділиться між членами мікрогрупи. Кожний опитує кожного, кожний відповідає кожному. Виникає ситуація колективної взаємодії всіх членів групи. Найбільш розповсюджена в школі мікрогрупа з 4-х чоловік, в яку об'єднуються учні сусідніх парт. У кожний момент половина учнів говорить, а інші уважно слухають, потім ролі міняються. Це школа навчання кожного кожним.

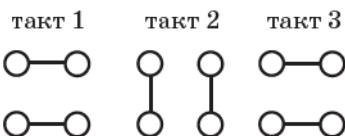
Статична пара

Динамічна пара

Для роботи об'єднуються учні, що сидять за однією партою
Для роботи об'єднуються учні, що сидять за сусідніми партами

Варіаційна пара

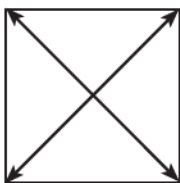
У групі з 4-х учнів кожний працює то з одним, то з іншим, при цьому відбувається обмін матеріалами, варіанти яких будуть опрацьовані кожним членом мікрогрупи

Варіанти більш компактних схем

Статична пара

Динамічна пара

Варіаційна пара

